

КРИТЕРІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНОСТІ В ПРАКТИЧНІЙ ФРАЗЕОГРАФІЇ

Проблема ознаки приналежності або неприналежності певної мовної одиниці до фразеологічного фонду була і досі залишається актуальною. Незважаючи на той факт, що багато провідних мовознавців займалися дослідженням даної проблеми, розходження, на жаль, у їх поглядах на критерії фразеологічності часто є настільки вагомими, що межі фразеології постають у надзвичайно розмитому вигляді.

Постає актуальне питання про принципи відбору матеріалу безпосередньо при укладанні фразеологічних словників. При короткому огляді найбільш повних фразеологічних словників, що на сьогодні є доступними для читачів, виявляється, що видавництво “Оксфорд” пропонує вдосконалений “талмуд” з-понад чотирнадцяти тисяч ідіом, Лонгман – понад шість тисяч, Кембрідж – майже сім тисяч, Коллінз Коубілд – понад шість тисяч, а “**Англо-український фразеологічний словник**” К.Т.Баранцева – близько тридцяти тисяч. Чотири перших з вищезазначених словників – одномовні. Наше звернення до даних словників не випадкове – вони відібрані за критерієм “компетентності”, тобто все найкраще, що може запропонувати британська фразеографія порівняно з найбільш повним вітчизняним виданням.

Новизна даної статті полягає у тому, що наше дослідження в галузі визначення меж фразеології будується на принципово практичному підході, не так, як це робилося раніше – мається на увазі традиційна двосегментна шкала від теорії до практики (до безпосередньо фразеографічної практики справа доходила за рідким виключенням, отже, можна стверджувати, що, за великим рахунком, все обмежувалося теорією), а на трисегментній шкалі “теорія – практика – теорія”. Ми досліджуємо принципи відбору фразеологічного матеріалу методом синхронного зрізу фразеологічних словників, що вже маємо, з метою визначення меж “практичної”, а не теоретичної фразеології. Результати даного дослідження мають безпосереднє відношення до теорії і практики фразеографії, що виражається в можливому вдосконаленні майбутніх перевидань вже існуючих словників та при укладанні нових фразеологічних словників.

Таким чином, метою статті є визначення межі фразеології у практиці фразеографії, що передбачає розв'язання певних завдань, а саме: розгляд поняття “фразеографія”, аналіз п'яти вищезазначених фразеологічних словників та систематизація одержаних результатів.

У статті послідовно висвітлюється кілька питань, а саме: здійснюється виділення фразеографії з області лексикографії, робиться короткий огляд наявних теорій виділення фразеологічності, проводиться аналіз застосування даних критеріїв у фразеографічній практиці, наводяться думки автора відносно правомірності відокремлених критеріїв.

Фразеографія, що є частиною лексикографії, науки про укладання словників (фразеологія – також частина лексикології), акумулює цілий ряд загальних положень, які можна віднести до обох областей. Сьогодні лексикографію називають синтетичною наукою через належну їй діалектичну єдність. З одного боку, лексикографія є самостійною науковою дисципліною (поряд з іншими лінгвістичними), з іншого – це універсальна методологічна наука, необхідна для різних областей практики людини.

Основним завданням фразеографії є створення (укладання) словників, що найбільш точно відповідають запитам користувачів. Фразеограф має таким чином систематизувати словниковий матеріал, щоб перед користувачем постала вся система мови у розділі фразеології. Фразеограф бере на себе велику відповідальність стосовно подальшого розвитку мови, і особливо тих її аспектів, що зафіксовані в словнику як “норма” або її відхилення. В.І. Даль дуже точно зазначив, що, *“на відміну від теоретичних робіт, де можна обґрунтувати недосконалість положень, що висувуються, перепросити за неї, щось пообіцяти або подати у вигляді намітки, гіпотези, словник повинен мати справу з істинами в кінцевій інстанції, діяти беззастережно, лише зрідка маючи можливість дозволити собі незначні уточнення і обмеження”*.¹

Словник як продукт лексикографічної (фразеографічної – відповідно) діяльності є документом історії, здобутком культури. Це консервативне в лінгвістичному відбитті утворення, адже будь-який словник, в тому числі і фразеологічний, завжди спізнюється за рухом життя, за мовними змінами.

Безпосереднє відношення до фразеографічної практики має теоретичне визначення фразеологізму як особливого мовного явища. Мовознавці в галузі фразеології не сходяться в думках відносно природи фразеологічних одиниць (далі ФО) як виду мовних одиниць. Щоб провести межу між фразеологізмом і нефразеологізмом, розгля-

немо точки зору різних дослідників фразеологічного фонду мови і зіставимо їх підходи у поділі власне фразеологізмів на певні групи з метою виявлення меж фразеології.

Найбільш популярна класифікація ФО належить академіку В.В. Виноградову і заснована на критеріях семантичного злиття значення (вмотивованості порівняно з невмотивованістю), де розрізняються три типи ФО: фразеологічні зрощення (ідіоми); фразеологічні єдності; фразеологічні сполучення. До існуючих типів фразеологічного значення Н.М. Шанський додає ще один – фразеологічні вирази, під якими розуміються речення з перенесеним змістом.

О.В. Кунін пропонує класифікацію, що містить класифікацію, запропоновану В.В. Виноградовим, і доповнює її. Дослідник поділяє фразеологічний фонд мови на три групи: ідіоматизми (або ідіоми); ідіофразеоматизми (*semi-idioms*) та фразеоматизми.²

О.І. Смирницький відокремлює фразеологічні одиниці та ідіоми.³ На його думку, головним критерієм ФО є ідіоматичність, що, за справедливим зауваженням О.В. Куніна, дещо протирічить вищезазначеному поділу ФО. О.В. Кунін також критикує погляди І.Є. Анічкова, який розглядає ідіому як словосполучення і вважає, що прислів'я і приказки, окремо взяті, нічим не відрізняються від вільних словосполучень. Об'єктом вивчення ідіоматики у розумінні І.Є. Анічкова є як змінні, так і стійкі сполучення слів.⁴

Н.М. Амосова відокремлює два типи ФО – фраземи та ідіоми. Стійкі звороти з цільнопредикативною структурою (прислів'я та приказки) Н.М. Амосова до складу фразеології не відносить.⁵

А.І. Альохіна пропонує розглядати фразеологію у двох аспектах – ідіоматики і фразематики. На думку дослідниці, яким би не був за обсягом напрямок у вивченні фразеологічного фонду мови, він має включати стійкі словесні комплекси фразеологічного і нефразеологічного характеру. Такі утворення мають входити до фразеології як лінгвістичної дисципліни, предметом вивчення якої є ФО.⁶

І.В. Арнольд пропонує використання терміну “*стійкий вислів*” стосовно словосполучення, значення якого неможливо вивести із значення його компонентів.⁷

Наголошуючи на тому, що обсяг фразеології являє собою всі типи значень, що узуально відтворюються, які згруповані в сильно розмиті численності на основі характерних для кожної численності ознак і відношень, В.М. Телія пропонує оригінальний підхід до класифікації різних “фразеологій”.

Фразеологія-1 – розділ лінгвістики, що досліджує ідіоматичність сполучень слів (фразеологізмів-ідіом або просто ідіом) та їх знакові функції. Фразеологія-2 – розділ лінгвістики, що розробляє проблему категорії зв'язаності значення і знакові функції зв'язаного значення слова (також відтворені сполучення слів, які В.В. Виноградовим названі фразеологічними сполученнями; в англо-американській традиції – лексичні колокації, рестриктивні сполучення; загалом у зарубіжній традиції категорія зв'язаності значення ігнорується як фразеологічна категорія). Фразеологія-3 – розділ лінгвістики, що вивчає мовні кліше (в тісному взаємозв'язку з теорією мовленнєвих актів). Фразеологія-4 – розділ лінгвостилістики, що вивчає характерні способи номінації для певного напрямку, стилю або окремого автора. Фразеологія-5 – розділ пареміології (водночас В.М. Телія категорично виступає проти включення прислів'їв і приказок до складу фразеологічного фонду мови). Фразеологія-6 – прикладна область лінгвістики, що колекціонує цитації.

При цьому В.М. Телія підкреслює, що більшість фразеологізмів-ідіом має експресивну забарвленість, на відміну від фразеологічних сполучень, які, у свою чергу, відрізняються аналітичністю. Що стосується прислів'їв і приказок, то вони визначаються як парадоксальні сентенції, які виражають ціннісні судження і прескрипції образного і необразного характеру. Їх фразеологічність полягає у відтворюваності в готовому вигляді, а двоплановість змісту – в їх ідіоматичності відносно прямого значення, вираженого в буквальному смислі.

Дослідник робить висновок, що проведення меж між фразеологізмами-ідіомами та іншими типами фразеологічних одиниць нагадує визначення грані, яка проходить між морською і річковою водою, що вливається в море, під час шторму.⁸

Втім, незважаючи на певні розходження, лінгвісти, а також укладачі досліджуваних словників сходяться на думці, що фразеологізм – це сполучення слів, значення якого не виводиться із значення компонентів, що його складають.

Таким чином, робимо висновок, що єдиний аспект, відносно якого не спостерігається суттєвих розходжень з-поміж різних вчених, – це те, що ФО – одиниця непрямо-похідної номінації, яка є складнішою за будь-яке слово і являє собою свого роду мікротекст. Характерна особливість фразеологічного значення – непряме (посереднє) позначення предметів і явищ дійсності, що апелює до понятійного змісту (на відміну від лексичного значення), а також похідність від своїх фразеомутовуючих компонентів, як лексичних, так і граматичних.

Звідси впливає одна з основних властивостей, що обумовлює значення ФО – ідіоматичність. У традиційному розумінні ідіоматичність – невиводимість значення ФО із значень лексичних компонентів, що утворюють її. В.М.Телія вказує на те, що процес ідіомотворення найчастіше проходить як метафоризація, провідну роль в якому відіграє так званий модус фіктивності, який забезпечує перехід з реального на гіпотетичне, що береться до уваги як припущення, відображення дійсності.⁸ Вмотивованість фразеологічного значення являє собою синхронний зв'язок з семантикою прототипу. Під невмотивованістю значення, у свою чергу, розуміється відсутність синхронного дериваційного зв'язку між значенням ФО і значенням її прототипу. Образність вмотивованої ФО – це двопланове сприйняття двох потоків інформації, що йдуть паралельно: значення ФО та її прототипу.⁹

Визначення меж фразеології (ідіоматики за англо-американською традицією) В.В. Виноградова практично співпадає з розрізненням фразеологічного фонду укладачів (авторів) **ODEI (Oxford Dictionary of English Idioms)**¹⁰ А.П. Кові, Р. Макін і І.Р. МакКейг. Обґрунтовуючи свій підхід до відбору матеріалу при укладанні словника, автори відокремлюють “чисті ідіоми” (“*pure idioms*”), фразеологічні зрощення, за В.В. Виноградовим), “образні ідіоми” (“*figurative idioms*”), фразеологічні єдності, за В.В. Виноградовим), “колокації з обмеженою валентністю” (“*restricted collocations*”), “*semi-idioms*”), фразеологічні сполучення, за В.В. Виноградовим) і “відкриті колокації” (“*open collocations*”) (зміст сполучень слів виводиться із значення окремих лексичних елементів, що його складають, а вся комбінація в цілому також використовується в прямому значенні). **ODEI** являє собою другий том одного видання, до першого тому вміщені фразові дієслова (“*dicelivni idiomu*” – “*phrasal verbs*”).

Керуючись критерієм ідіоматичності як вихідного при відборі матеріалу в **ODEI**, автори віддають перевагу трьом першим із зазначених видам ідіом. Проте упорядники словника усвідомлюють та визнають важкість вибору і невизначеність межової лінії між напівідіомами (*semi-idioms, restricted collocations*) і відкритими колокаціями (*open collocations*). У спірних випадках, через намагання до толерантності відносно акомодатії, останні також вносять до словника (напр.: *fair question*).

До словника входять також приказки і крилаті вислови, що відмічено спеціальними словниковими позначками (*saying, catchphrase*). Фокус уваги в даному випадку звернено на структурну організацію і

використання, мається на увазі вказівка на те, що більшість з них може використовуватися в усіченій формі (напр.: *a stitch in time*).

Упорядники **LID (Longman Idioms Dictionary)**¹¹ також визнають як фразеологізм (ідіом) сполучення слів, буквально значення яких відрізняється від значення кожного окремо взятого слова, що входить до складу сполучення. У передмові згадується, що словник містить фразеологізми з метафоричним значенням, “**які доволі легко зрозуміти**” (*idioms with metaphorical meanings that are fairly easy to understand*), такі, як, наприклад: *put your heads together* та *can't hear yourself think* (фразеологічні єдності за В.В.Виноградовим) і ФО, “**значення яких є менш очевидним**”, наприклад: *face the music* та *not cut the mutton*, (фразеологічні зрощення, за В.В.Виноградовим). Примітно, що стійкі образні стилістичні порівняння (*frequently used similes*) відносяться до окремої категорії (напр.: *as clean as a whistle. as ugly as sin*), так само, як і “**ФО з прагматичною спрямованістю**” (*phrases with pragmatic uses*) (напр.: *get real, just like that, of all things*) і так звані “**двослівні комбінації**” (*two-word phrases*) (напр.: *dream ticket* та *local colour*).

Цікаво, що перші два типи із зазначених ФО, що містяться в **LID**, виокремлюються за критерієм цілісності семантичного значення, в усіх інших випадках, як і в цілому, власне, загальний критерій взагалі відсутній. Імовірно, йдеться про те, що в будь-якому випадку основним критерієм відбору служить так звана “*невиводимість значення*”.

Включення “звичайних колокацій” (*common collocates*) (напр.: *as usual*), “іменників з дієслівним управлінням” (*nouns with their operating verbs*) (напр.: *make a point*) і фразових дієслів (*дієслівні ідіоми*, або *phrasal verbs*) розглядається як недоцільне в рамках цього словника (видавництво “Лонгман” пропонує досить повний окремий словник фразових дієслів). У даному випадку незрозуміло, чого виключаються “іменники з дієслівним управлінням” (різновид фразеологічних сполучень, за В.В.Виноградовим), якщо вихідним критерієм служить семантична злитість і тропне переосмислення, то згаданий тип міг бути теоретично включеним до словника.

Прислів'я, приказки і крилаті вислови не виділяються в окрему категорію, судячи з відсутності словникових позначок і замовчування у вступній статті, проте включаються до словника. Цей факт, імовірно, свідчить про те, що окреслені мовні явища відносяться до області фразеології (напр.: *if you can't stand the heat, get out of the kitchen; might as well be hanged/hung for a sheep as for a lamb; people who live in glass horses (shouldn't throw stones)*).

Упорядники **CCID (Collins COBUILD Idioms Dictionary)**¹² як один з найважливіших відокремлюють також етимологічний критерій – традиційні англійські ідіоми (*traditional English idioms*), такі, наприклад: *to spill the beans ma a red herring*. Словник включає також вирази, які розглядаються як напівідіоми (*semi-idioms*), які, у свою чергу, підрозділяються на такі підкласи: а) багатослівні метафори (*multi-word metaphors*) (напр.: *acid test*), б) метафоричні прислів'я (*metaphorical proverbs*) (напр.: *all's fair in love and war*), в) сталі образні стилістичні порівняння (*similes*) (напр.: *red as a beetroot*), г) вирази з прагматичною направленістю значення (напр.: *that's the way the cookie crumbles*). Варто зазначити, що жодна з категорій не має відповідних маркерів у словникових статтях.

Незважаючи на той факт, що є також словник фразових дієслів Коллінз Коубілд, до складу **CCID** включають деякі фразові дієслова (*phrasal verbs*) (критерії відбору не розкриваються укладачами у передмові та вказівках з користування словником) і напівсталі іменникові сполучення (*noun-phrases*, напр.: *put someone off their stroke*). Як у випадку з **LID**, у класифікації ФО **CCID** важко розпізнати чітку лінію основного критерію.

Критерії **CIDI (Cambridge International Dictionary of Idioms)** 13 є частково схожими з **CCID**. Словник включає: а) традиційні ідіоми (*traditional idioms*) (напр.: *to throw the baby out with the bathwater*) (імовірно, маються на увазі ті ідіоми, які у **CCID** є названими *traditional English idioms*, однак словник не має ніяких допоміжних вказівок або маркерів щодо розшифровки цього визначення ні в передмові, ні безпосередньо в словникових статтях); б) складносурядні ідіоматичні утворення (*idiomatic compounds*) (напр.: *a fall guy*); в) образні стилістичні та логічні сталі порівняння (*similes and comparisons*); г) вигуки і приказки (*exclamations and sayings*); д) кліше (*clichés*, напр.: *There's many a true word spoken in jest*). Перераховані категорії не мають відповідних маркерів висвітлення в словникових статтях. Фразові дієслова не включаються до словника ідіом, для них є спеціальний том.

В “**Англо-українському фразеологічному словнику**” К.Т. Баранцева¹⁴ бачимо, що всі аспекти, згідно з класифікацією В.В.Виноградова, знаходять своє відображення: фразеологічні зрощення (напр.: *as mad as a Kilkenny cat*), фразеологічні єдності (напр.: *head over ears*), фразеологічні сполучення (напр.: *heap obligations on someone*). Крім цього, до словника увійшли прислів'я, приказки і крилаті вислови, які в авторській передмові характеризуються як одиниці, що не завжди можна віднести до області фразеології, але які з нею тісно пов'язані. Проте лише при-

слів'я мають спеціальні фразеографічні маркери (присл.), всі інші види вищезазначених одиниць, що є так званими “*напівфразеологізмами*”, не відокремлюються словниковими позначками. Цікаво зазначити той факт, що англійський варіант назви словника – “**English-Ukrainian Phrase Book**”.

Основна мета включення до словника великої кількості одиниць – це задоволення практичних потреб осіб, що працюють над оригінальними англійськими текстами. Цим, а також тим, що словник охоплює певну кількість застарілих, діалектних, спеціальних і жаргонних висловів, які зустрічаються у творах класичної і сучасної англійської літератури, імовірно і пояснюється великий обсяг словника. У даному випадку **LID** поступається за кількістю тим, що увага сконцентрована на сучасному варіанті фразеологічного фонду англійської мови.

На завершення можна сформулювати такі висновки:

1) фразеологізмом (ФО або ідіомою в англо-американській традиції) фразеографами визнається роздільно оформлене, але семантично злите утворення непрямо-похідної номінації, чие значення не виводиться із значень слів-компонентів і яке характеризується відтворюваністю в готовому вигляді, а також ідіоматичністю або переосмисленістю значення в широкому розумінні;

2) прислів'я і приказки включають до фразеологічних словників;

3) в одних випадках автори визнають, що зазначені мовні одиниці не належать до фразеологічного фонду мови (**OEDI**, “**Англо-український фразеологічний словник**” К.Т. Баранцева), в інших – питання про розмежування не ставиться (**LID**, **CIDI**), а деякі укладачі ці утворення відносять до напівідіом (*semi-idioms*: **CCID**);

4) до словників не входять вільні словосполучення або сполучення слів з обмеженою мережею валентнісних зв'язків за відсутності властивостей, що характерні для фразеологізмів;

5) у більшості випадків (**OEDI**, **LID**, **CIDI**, “**Англо-український фразеологічний словник**” К.Т. Баранцева; винятком є **CCID**) до фразеологічних словників (*dictionaries of idioms*) не включають фразові дієслова (*дієслівні ідіоми* – *phrasal verbs*), яким присвячені спеціальні томи.

У підсумку варто відзначити, що зроблені висновки в теоретичній базі дослідження мають безпосередній зв'язок з фразеографією і можуть бути використані при укладанні нових і вдосконаленні вже існуючих фразеологічних словників, як одномовних (англійської мови), так і двомовних (англо-української та українсько-англійської спрямованості).

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Цит. за: Девкин В.Д. Очерки по лексикографии – М.: Прометей, 2000. – С. 355.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.; Высш. шк., 1986. – С. 21-27.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – С. 203-230.
4. Кунин А.В. Английская фразеология. – М.: Высшая школа, 1970. – С. 34, 278.
5. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1963. – С. 5-40.
6. Алехина А.И. Идиоматика современного английского языка. – Минск: Высшая школа, 1982. – С. 10-11.
7. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 140-142.
8. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – С. 56-137.
9. Коралова А.Л. Характер информативности фразеологических единиц // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца, 1980. – Вып. 168. – С. 130.
10. ODEI – Oxford Dictionary of English Idioms / A.P.Cowie, R. Mackin, I.R.McCaig. – Oxford, 2000. – 685 p.
11. LID – Longman Idioms Dictionary. – Barselona: Cayfosa Industria Grafica, 2000. – 398 p.
12. CCID – Collins COBUILD Idioms Dictionary. – Great Britain: Clays Ltd, St Ives plc, 2004. – 410 p.
13. CIDI – Cambridge International Dictionary of Idioms. – Cambridge: The Press Syndicate of the University of Cambridge, 2001. – 587 p.
14. Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К.Т. Баранцев. – 2-ге вид., випр. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2005. – 1056 с.